

Alchemist of poverty (The most prominent themes in Waqif Lahori's poems)

Alireza Poudineh¹ | Mohammad Amir Mashhadi^{2✉} | Abdollah Vasegh Abbasi³

1. Ph.D. Student of Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan
2. Corresponding Author: Professor of Persian language and literature at the University of Sistan and Baluchestan, Email: mashhadi@lihu.usb.ac.ir
3. Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan.

Article history: Received 24 May 2024; Received in revised form 20 June 2023; Accepted 1 July 2023; Published 22 September 2024

Abstract

Sheikh Nurul-Ain Waqif Lahori Batālavi is one of the Persian poets of the 12th century A.H. of India, whose poetry is simple, his thoughts are sublime and his words reinvigorate the psyche. The unknownness of Waqif Lahori prompted the writers to assess and analyze his thoughts and poetic themes by using analytical and descriptive method in a library method, in order to introduce and recognize this prolific poet. It appears from Waqif's poetry that he was familiar with the structures of Persian language and literature; the words, compositions, meticulous-thoughts and theme-creating can be seen in his poetry, which are unique to him. Staying away from the kings' court of era has made his thought to be independent. He has tied mystical and romantic themes together masterfully and has presented a personal image of the lover. In everywhere of his poetry, he praises norms and condemns social and moral anomalies. Inspired by Khayyam's thought, he has included happiness and taking-opportunity of life in his poetry. He has also paid attention to philosophical and wisdom themes like Qalandaris and Rendi (artfulness).

Keywords: Persian poetry, Indian style, Waqif Lahori, thought and notion, theme of poetry.

1. Introduction

Persian poetry and literature have seen countless ups and downs, but the wide range of Persian speakers has been the source of its preservation, expansion and immortality. One of the most important Persian-speaking lands has been India; a land that has always had a close relationship with Iran due to cultural affinities. "With the rising of the Safavid government and the formalization of the Shia religion, the Safavid kings neglected other types of poetry except religious poetry: courtly, mystical, romantic, etc." (Anousheh, 2010: 795). This issue can be considered as one of the reasons why Iranian poets were favored by the court of kings of India. "Literary centers in the Safavid era also expanded outside of Iran, as well as the city of Isfahan was the center of gathering of poets in Iran, also India became the center of gathering of poets outside of Iran more than anywhere else" (Mirahmadi, 1371: 217). The poets of this period are trying to pay more attention to the meaning and thematizing than the language. The historical course of poetry in this period was accompanied by many ups and downs; but the late of 12th century can be considered the beginning of the downtrend of Persian poetry in India: "From the twelfth century onwards, Persian poetry has degenerated throughout the sub-continent, and rarely has an eloquent poet like Noor al-Ain Waqif Lahorei emerged from that land" (Golchin Ma'ani, 1369, vol. 2: 1288).

Apart from common and general features in Indian style, Waqif's ghazals are skillfully mixed with emotional, moral, advice, wisdom and mysticism themes. Introducing Waqif Lahori and analyzing his poems in order to understand his pure poetic themes is the main goal of this research.

Journal of Subcontinent Researches, Vol. 16, No.47, 2024, pp.51-66.

DOI: 10.22111/jsr.2023.45748.2358

© Poudineh, A., Mashhadi, M.A., Vasegh Abbasi, A Publisher: University of Sistan and Baluchestan

1.1. Research Methodology

This research introduces the hidden corners of Waqif Lahori poetry by using descriptive and analytical methods and using library resources and poet's Diwan.

2. Discussion

Indian style poets are trying to bring a point in each verse or stanza so that almost no verse or stanza is devoid of content; most of these themes originate from the imagination, thought, feeling and living environment of the poet. Waqif's poems are not exception to this rule; however, his verses sometimes do not have the same length; however, almost every verse has an independent theme and the poet has tried to include mystical, moral, social, romantic and Qalandaris thoughts in his poem. Undoubtedly, Waqif is one of the strongest representatives of Indian style; because his sonnets have new and original themes, far from repetition and imitation; Waqif's poetic themes are simple and straightforward, along with elegance and tenderness.

2.1. Moral themes

In his poetry, Waqif Lahori praises the common virtues and condemns the moral vices of his time. "Didactic and committed poetry tells the opinions, customs and good qualities that rule the society during the artist's time. Through his works, the future generations have access to the realities of the past. Therefore, the poet can influence the thoughts and actions of the future generations (Razmjoo, 2016: 66).

2.2. Mystical and Sufi Themes

Waqif Lahori who benefited from mysticism and has followed the path conduct; he has reflected the conditions and positions of the seeker in his poetry. Because "after self-knowledge, the seeker realizes the knowledge of God and understands that he is the creator of all beings, who possesses all actions and attributes to the extent of perfection, and because in terms of appearance and facilities in the material world, he cannot reach it, so he seeks the inner path and travels through the heart and the spiritual world. By cutting away from creature and paying attention to the Truth, he faces problems and ups and downs which are called (positions) and (conditions)" (Niromand, 1364:19).

2.3. Social Themes

In expressing social themes, Waqif sometimes wears the clothes of a critic and is trying to make a change in his society by constructively criticizing the ascetic, adviser, hypocrite ascetic, sheriff, and sheikh and sometimes he wears the clothes of a guru and mentions themes such as: not speaking ill, respecting the rights of neighbors, hospitality, patriotism, thinking about the future, etc.

2.4. Khayamean themes

Khayyam's thought has permeated the warp and woof of Waqif's poetry, and in everywhere of his poetry, he has spoken about the unreliability of the world, the call to be happy, the instability of life, not to be sad for tomorrow, taking advantage of life, and complaining about the unreliability and injustice of the time.

2.5. Philosophical and wisdom themes

Indian philosophy, except in the category of reincarnation of souls, "The attitude of most of these schools towards death is a dual attitude. So that either one finds everything finished with death, or he believes in the world after death. But the Indian philosophical system is one of the few systems that considers a third way for this phenomenon. Belief in successive lives in this world, just like wine that is poured from one cup to another, is one of the most important topics of Indian philosophy" (Hossein Abadi, 2014: 26). In other categories, it is the same as Islamic thought, and in the poetry of most of the poets of the Indian style, there is talk of determinism and free will, fate and destiny, etc.

2.6. Rendi, Qalandaris and blame themes

Waqif considers separation from interests to be Rend's most prominent feature. Rend has a positive character in Waqif's poetry and he hates hypocritical ascetics, sheikhs, mullahs, etc with all his heart.

2.7. Romantic themes

Waqif Lahori talked about the lover's inattention, the lover's zeal, doomed in love, the conflict between reason and love, and the characteristics of the lover, which is a sign of his heartburn and love.

3. Conclusion

Waqif Lahori is one of the talented and capable poets of the Indian subcontinent, who has not been properly researched until now. He was a lover of Persian poetry, language and literature and was able to use his poetry to convey his thoughts and emotions. If we skip some of the leading poets of the Indian style, such as: Saeb, Kalim, Bidel, etc., the poetry and ghazals of Waqif Lahori are also among the pleasant and charming poems that readers enjoy his poetry. Waqif mysticism is based on unity; he has expressed the positions and the conditions of conduct in the form of mystical themes. By avoiding the court, Waqif Lahori sees himself closer to the community; therefore, moral and social themes have a distinct place in his poetry. He praises moral virtues: (freedom, humility, cheerfulness, patience) and condemns moral evils: (narrow-mindedness, extravagance, lust). He is a critic who criticizes the actions of the hypocritical ascetic, sheriff and sheikh and is a mentor who advises not to speak ill, hospitality, respecting the rights of neighbors, patriotism and thinking about the future. When he talks about the unreliability of the world, be happy, taking advantage of life, he steps into the arena of Khayyam's thoughts and enters the field of Qalandaris with bender, devotion to Pir-e-Moghan and Rendi; streaks of wisdom and philosophy have appeared in his poetry with themes such as fate and fortuity, determinism and free will.

4. References

- Anoushe, H. (1996). **An encyclopedia of Persian literature in the Indian-Pakistan-Bangladesh subcontinent**, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Azad Belgrami, G.A. (1892). **Ameera Khazane**, Bombay: Rak'a Manshi Publisher, Kanpur.
- Birjandi, Sh., Moazeni, A.M., Tamimi Tovanashti, Gh. (2022). A study of the reflection of intellect and love in Sultan Volad's Rabab Nameh, **Journal of Subcontinent Researches**, 14(43): 41-56.
- Gholamrezaei, M. (2002). **Persian poetry stylistics from Rudaki to Shamlu**, Tehran: Jami Publishing.
- Golchin Maani, A. (1990), **Karvan Hind**, Mashhad: Qods Razavi Publishing House.
- Gopamoi Handi, M.Q. (1989), **Tazkheree results of thoughts**, Bombay: Ardeshir Khaze Publisher.
- Hakim, A.H. (1961 AD). **Tazkareh of the People Seen**, by Seyyed Abdallah. Lahore: Pakistan.
- Hosseiniabadi, Z. (2014). Examining the Myths of Death in Indian Vision, **Journal of Subcontinent Researches**, 7(23): 42-14.
- Islami Nodushan. M.A. (2001). **Nardaneha**, second edition, Tehran: Song of Life.
- Khan Arzoo, S. (2016). **Majmam Al-Nafais Tazkereh**, corrected by Mohammad Sarfaraz, Pakistan: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Mirahmadi, M. (1992). **Iran's political and social history in the Safavid era**, Tehran: Amir Kabir.
- Mousavi, S.A. (1999). **Excerpts from Waqif Lahori's Ghazals**, Tehran: Amir Kabir.
- Niroumand Mohaqeq, K. (1985). **The history of the emergence of Sufism and mysticism and its evolution and development**, Zanjan: Setareh.
- Qajar, M.M. (1967). **Safina Al-Mahmoud**, corrected and edited by Khayampour, Tehran: Publications of the Institute of History and Culture of Iran.
- Razmjo, H. (1987). **Old Persian Poetry in the Criticism of Islamic Ethics**, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Sajjadi, S.J. (1991). **Dictionary of Mystical Terms and Interpretations**, Tehran: Tahori.
- Shafi'i Kadkani, M.R. (2008). **Persian literature from the Jami era to our time**, Tehran: Neshr.
- Shamisa, S. (2004). **poetry stylistics**, Tehran: Mitra Publishing.
- Waqif Lahori, N. (1962). **Diwan Waqif Lahori**, edited by Ghulam Rabbani Aziz, Lahore: Literary Punjabi.
- Zaif, Sh. (1997). **literary studies**, translated by Abdullah Sharifi Khojaste, Tehran: Scientific and Cultural.

Cite this article Poudineh, A., Mashhadi, M.A., Vasegh Abbasi, A. (2024). Alchemist of poverty (The most prominent themes in Waqif Lahori's poems). *Journal of Subcontinent Researches*, 16(47), 51-66. [DOI: 10.22111/jsr.2023.45748.2358](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.45748.2358)

کیمیا ساز فقر

(برجسته‌ترین مضامین در اشعار واقف لاهوری)

علیرضا پودینه^۱ | محمدمیر مشهدی^۲ | عبدالله واثق عباسی^۳

۱. دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایمیل: mashhadi@lihu.usb.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده

«شیخ نورالعین واقف لاهوری بتالوی» از شعرای فارسی‌گوی قرن دوازدهم ه.ق سرزمین هندوستان است که سادگی شعر و اندیشه بلندش، روان را تازگی می‌بخشد. ناشناختگی واقف لاهوری، نگارندگان را بر آن داشت تا با هدف معرفی و شناساندن این شاعر پُرکار، اندیشه و مضامین شعری‌اش را با بهره‌گیری از شیوه تحلیلی و توصیفی به‌روش کتابخانه‌ای مورد واکاوی و تحلیل قرار دهند. از شعر واقف برمی‌آید که او با ساختارهای زبان و ادب فارسی آشناست؛ مضمون‌آفرینی‌هایی در شعر او مشاهده می‌شود که خاص خود اوست. دوری جستن از درگاه شاهان زمانه سبب شده تا اندیشه‌اش استقلال داشته باشد. او با استادی تمام، مضامین عرفانی و عاشقانه را به هم گره زده و از قلندری و رندی سخن به میان آورده؛ در جای‌جای شعرش به ستایش هنجارها و نکوهش ناهنجاری‌های اجتماعی و اخلاقی می‌پردازد و با الهام‌گرفتن از اندیشه خیام، خوش‌باشی و غنیمت‌شمردن عمر را در شعرش وارد کرده است. او با مضمون‌آفرینی درباره جبر و اختیار و قضا و قدر، رگه‌هایی از حکمت و فلسفه را در شعرش نمایان ساخته است.

واژه‌های کلیدی: واقف لاهوری، فکر و اندیشه، مضمون شعر

۱- مقدمه

شعر و ادب فارسی فراز و فرودهای بی‌شماری به چشم دیده، اما گستره پهناور فارسی‌گویان، مایه حفظ، گسترش و جاودانگی آن شده است. یکی از مهم‌ترین سرزمین‌های پارسی‌گوی، هندوستان بوده است. سرزمینی که به دلیل قرابت‌های فرهنگی، همواره ارتباط نزدیکی با ایران داشته است. «با روی کار آمدن حکومت صفویه و رسمی‌شدن مذهب شیعه، شاهان صفوی به جز شعرهای مذهبی به دیگر انواع شعر: درباری، عرفانی، عاشقانه و... بی‌توجهی کردند» (انوشه، ۱۳۸۰: ۷۹۵). این موضوع را می‌توان یکی از دلایل اقبال شاعران ایرانی به درگاه پادشاهان سرزمین هند دانست. «مراکز ادبی در عصر صفوی در خارج از ایران نیز گسترش یافتند و چون مرکز تجمع شعرا در ایران، شهر اصفهان بود و هندوستان بیش از هر جای دیگر مرکز تجمع شعرا در خارج از ایران محسوب می‌شد» (میراحمدی، ۱۳۷۱: ۲۱۷). شاعران این دوره در تلاشند به معنا و مضمون‌سازی،

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۷، ۱۴۰۳، صص ۵۱-۶۶.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۰

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۴

استناد: پودینه، علیرضا؛ مشهدی، محمدمیر؛ واثق عباسی، عبدالله. (۱۴۰۳). کیمیا ساز فقر (برجسته‌ترین مضامین در اشعار واقف لاهوری). *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۶(۴۷)، ۵۱-۶۶.

DOI: [10.22111/jsr.2023.45748.2358](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.45748.2358)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© پودینه، علیرضا؛ مشهدی، محمدمیر؛ واثق عباسی، عبدالله.

بیشتر از زبان توجه کنند. «نوآوری‌هایی که این شاعران در زمینه‌ی صور خیال کردند، بسیار قابل توجه است. در شعر این دوره، با کوششی که برای شکستن هنجارهای پذیرفته‌شده در ساختار صور خیال انجام شده است، تشخیص، بیشتر از هر دوره‌ی دیگر عمومیت پیدا می‌کند. عناصر طبیعی و موضوعات مجرد و معنوی دارای شخصیت می‌شوند که این مسئله طراوت و پویایی خاصی به شعر سبک هندی داده است. کشف معانی تازه در عرصه‌ی زبان شعر، ترکیب‌های بی‌شماری را در شعر شاعران این سبک به وجود آورد که بسیاری از آن‌ها دلکش بود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۳۵). سیر تاریخی شعر در این دوره نیز با فرازونشیب‌های زیادی همراه بود؛ اما اواخر قرن دوازدهم را می‌توان آغاز سیر نزولی شعر فارسی در هند دانست: «سده‌ی دوازدهم به بعد، شعر فارسی در سراسر شبه‌قاره رو به انحطاط نهاده و به‌ندرت شاعر فصیحی چون نورالعین واقف لاهوری از آن سرزمین برخاسته است» (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۲۸۸).

غزلیات واقف به‌جز ویژگی‌های مشترک و عمومی در سبک هندی، ماهرانه با درون‌مایه‌های عاطفی، اخلاقی، پند، حکمت و عرفان آمیخته شده است. «در طرز شاعری، ماهر است و دستی قوی در قصیده و غزل دارد و در بین همگان با شهرتی بسیار، چنان‌که شیخ مصلح‌الدین در نظر ما» (قاجار، ۱۳۴۶: ۵۸۶).

۱-۲- پیشینه تحقیق

۱. عبدالرضا رضائی‌نیا (۱۳۸۱) در کتاب «شاعر گریه‌های طربناک» با گزینش اشعار واقف لاهوری به معرفی این شاعر نیز پرداخته است. ۲. سید عبدالرضا موسوی (۱۳۷۸) در کتاب «گزیده‌ای از غزلیات واقف لاهوری» از لابه‌لای تذکره‌ها تصویری جامع از شرح حال واقف لاهوری ارائه و اشعاری را نیز منتخب کرده است. ۳. محسن پایمزد در دو کتاب «واقف بی‌عشق لاهوری» (۱۴۰۱) و «واقف لاهوری بهترین شاعر دنیاست» (۱۴۰۰) شرح حال شاعر و گزیده‌ای از شعر او ارائه داده است.

۱-۳- روش تحقیق

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و دیوان شاعر، زوایای پنهان شعر واقف لاهوری را معرفی می‌کند. نسخه چاپ سنگی دیوان واقف لاهوری که به‌همت غلام ربانی در لاهور چاپ شده است؛ نسخه اساس این پژوهش بوده است.

۱-۴- هدف تحقیق

معرفی واقف لاهوری و واکاوی اشعارش به‌منظور پی‌بردن به مضامین ناب شعری او، هدف اصلی این پژوهش به‌شمار می‌رود.

۲- شرح حال واقف لاهوری

«نورالعین واقف پسر قاضی امانت‌الله (۱۱۹۵-۱۱۲۰ ه.ق) از شعرای پنجاب است. پدر و جدش قاضی بتاله بود که قصبه‌ای است از مضافات لاهور. از علوم بهره دارد و تتبع بسیار نموده، شعر را خوب می‌گوید» (خان آرزو، ۱۳۸۵: ۱۸۰۷). تاریخ دقیق ولادت واقف در هیچ‌یک از تذکره‌ها نیامده است. موسوی معتقد است: «اگر غیرمستقیم و به‌واسطه شواهدی که از تذکره‌ها به‌دست آمده، می‌توان اختلاف تاریخ وفات (۱۱۹۵ ه.ق) و مدت زندگی را به تاریخ تولد هم اعمال کرد و ۱۱۲۰ ه.ق را صحیح و معتبر دانست» (موسوی، ۱۳۷۸: ۹). درباره تاریخ وفات واقف لاهوری سال ۱۱۹۵ ه.ق مورد اتفاق تمام تذکره‌نویسان بوده است و در ماده تاریخ زیر به آن اشاره شده است:

افسوس که واقف سخن سنج
تاریخ وفات او خرد گفت:

طومار حیات خویش پیچید
«واقف مهمان خلد گردید»

(همان: ۲۵)

او از ابتدای ورود به حلقه اهل حکمت و ادب تا پایان عمر با شاه عبدالحکیم لاهوری، رفاقتی محکم و پیوندی باطنی داشت. «به‌اتفاق یکدیگر به‌عزم سیاحت از پنجاب خارج شدند و به اورنگ‌آباد رسیدند. پس از چند روز به بندر سورت رفتند. حاکم لاهوری از آنجا رهسپار مکه و مدینه شد؛ ولی واقف بر اثر ضعف مزاج به سفر نرفت؛ ولی پس از بازگشت حاکم دوباره به اورنگ‌آباد رسیدند و از آنجا به سمت هندوستان رفتند» (گوپاموی، ۱۳۶۸: ۷۵۷). «از اوصاف حمیده و اخلاق او چه بیان نماید که قاصر است. حاصل کلام، علم و فضل، ارث خاندان اوست. طالب علمی چند قریب به فراغ تحصیل دارد. افکار آبدارش خیلی مؤثر و به‌درد است. معانی بلند و پاکیزه و الفاظ شسته و روانی کلامش روان را تازگی می‌بخشد. بالفعل این‌طور شعرگفتن خاصه اوست و کس دیگری نیست» (حاکم لاهوری، ۱۹۶۱: ۱۱۳).

۳- شعر واقف لاهوری

واقف نیز همچون همانندان خود در سبک هندی، تحت‌تأثیر عوامل و عناصری چون گرایش به خیال‌پردازی، مضمون‌آفرینی و اندیشه‌های فلسفی قرار گرفته اما استغناى روحی او عاملی بوده تا از مدح شاهان، تن زده و از سرسپردن به دربار بپرهیزد. «واقف در سلک ارباب صلات نیست» (آزاد بلگرامی، ۱۲۷۱: ۴۵۲) و از پس این حرمان خودخواسته، هم از مُکنت و ثروت دنیوی محروم بماند و هم از شهرت اهالی دربار، چنان‌که در شعرش آورده:

گدای کوی خوبان پادشاه است به دستش کاسه از خورشید و ماه است
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۶۷)

با آبرو معاش نمودیم ز آنکه ما از هیچ کس توقع نانی نداشتیم
(همان: ۱۷۳)

«طبع بلندش تحسین‌خواه و فکر ارجمندش قابل بارک‌الله، عمری خدمت سخن کرده و در تصحیح زبان کوشید. اگرچه کتب تحصیلی هم کسب نموده، اما لذت شعری بر مذاقش غالب آمد» (گوپاموی، ۱۳۶۸: ۷۵۷). شعر واقف، ساده و خالی از تصنع و تکلف است:

واقف آن روی ساده دیده است عیبش نکنی به ساده گویی
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۷۳۰)

او شعرش را وام‌دار مولوی می‌داند:

واقف این طرز نواز مولوی آموخت که گفت غم عشقش ده و عشقش ده و بسیارش ده
(همان: ۷۱۱)

ابیات و غزل‌های بسیاری در دیوان واقف تداعی‌گر برخی از زیباترین غزل‌های امروزی است:

افتاده است بر سر ما بار زندگی خواهیم مرد در ته دیوار زندگی
تا داشتم نفس، به قفس بود جای من یارب! کسی مباد گرفتار زندگی
(همان: ۲۵)

او در بیشتر قالب‌های شعری طبع‌آزمایی کرده است و دیوان شعرش مشتمل بر هشتصد غزل، یک ترجیع‌بند، چهل رباعی و یک مخمس است.

۳-۱- مختصات فکری

شاعران سبک هندی در تلاشند که در هر بیت یا مصراع، نکته‌ای بیاورند تا تقریباً هیچ بیت یا مصراع خالی از مضمون نباشد. اغلب این مضامین از آبخور خیال، اندیشه، احساس و محیط زندگی شاعر سرچشمه می‌گیرد. اشعار واقف نیز از این قاعده مستثنا نیست. ابیات او هرچند، گاهی طول واحدی ندارند؛ اما تقریباً هر بیت مضمون مستقل دارد و شاعر تلاش کرده تا اندیشه‌های عرفانی، اخلاقی، اجتماعی، عاشقانه و قلندری را در شعر خود جای دهد. بی‌شک واقف یکی از قوی‌ترین

نمایندگان سبک هندی است؛ چراکه غزلیاتش دارای مضامین نو و بدیع به‌دور از تکرار و تقلید است. مضامین شعری واقف ضمن سادگی و صراحت بیان، همراه با ظرافت و لطافت است. او مقامات و احوال سلوک را در قالب مضامین عرفانی آورده و به مسائل اجتماعی و اخلاقی جامعه خویش توجه خاص داشته است. در شعرش افکار خیامی و قلندری به چشم می‌خورد و سخن از عشق از والاترین مضامین شعری او به‌شمار می‌رود.

۲-۳- مضامین اخلاقی

واقف لاهوری نیز در شعرش به ستایش نیکی‌های رایج و نکوهش رذایل اخلاقی زمانه خود می‌پردازد. «شعر تعلیمی و متعهد، بازگوکننده عقاید و رسوم و صفات نیکی است که در زمان هنرمند بر جامعه حاکم است. آیندگان از طریق آثار او به واقعیات گذشته دسترسی پیدا می‌کنند؛ از این‌رو شاعر می‌تواند بر فکر و عمل آیندگان هم اثر بگذارد (رزمجو، ۱۳۶۶: ۶۶).

۱-۲-۳- ستایش نیکی‌های اخلاقی

آن زمان که واقف از دربار فاصله می‌گیرد؛ خود را به مردم نزدیک‌تر می‌بیند و قصد دارد واقعیات جامعه را در لابه‌لای اشعارش عیان کند. او در شعرش بخشش و کرم را سنجیده‌ترین کار می‌داند. درمقابل معشوق به پاک‌بازی خود می‌بالد. غم را همچون برادر خویش می‌داند. او ستایشگر صبر، محبت، خوش‌خلقی، قناعت، استغنا و بی‌نیازی، تواضع و فروتنی و آزادگی و بلندهمتی است.

ستایش آزادگی و بلندهمتی

مُردیم و هدف شد استخوان‌ها / آسوده کسی که بی‌نشان رفت
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۷۶)

ستایش تواضع و افتادگی

خاک گردیدن به پیش ما طلا گردیدن است / کیمیاسازان فقیریم و فنا اکسیر ماست
(همان: ۱۶۵)

ستایش خوش‌خلقی

چنان با خود ملایم ساز دشمن را ز خوش‌خلقی / که گردد سبزه، گز بر ریزه مینا نهی پا را
(همان: ۵۱)

ستایش صبر

به صبر، داد ستانم ازین جفاکاران / به اشک شام و به آه سحر چه کار مرا
(همان: ۱۵)

همچنین در صفحات: ۱۰۵-۴۸۸-۱۹۲-۵۵۰

ستایش قناعت

آینه سان ز فیض قناعت تمام عمر / یک کاسه آب و گرده نانی مرا بس است
(همان: ۱۱۷)

همچنین در صفحات: ۱۸۶-۱۷۸-۱۷۳-۱۱۸-۱۳۰-۱۶۷-۱۷۷-۷۷۹

پرهیز از غفلت و دعوت به آگاهی و هوشیاری

غفلت و ناآگاهی انسان را دچار خطا و اشتباه می‌کند که این غفلت خواب‌گونه نتیجه‌ای جز تباهی، گرفتارشدن در هوای نفس، اسیر دنیا شدن و وارد بازی روزگار شدن نخواهد داشت. «غفلت یعنی ناآگاه‌بودن دل از دریافت حقایق. اصل غفلت، حرمان

عبد از ذکر خداوند و پیروی نفس از آنچه می‌خواهد و ابطال وقت به بطالت است. بعضی گویند: غفلت از خدا کفر است و غفلت از حقیقت خود، یعنی گم‌شدن در ذات و حقیقت خود توحید است» (سجادی، ۱۳۷۰: ۶۰۷).

در شب تار جوانی خوش به خواب غفلتی صبح پیری می‌کند ناگه تُو در ریش تو
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۶۹۸)

۳-۲-۲- نکوهش زشتی‌های اخلاقی

واقف ستایشگر فضایل اخلاقی است؛ اما با زبان شعر به نکوهش بی‌اخلاقی‌ها نیز همت می‌گمارد و در تلاش است تا اخلاق بیاموزد. «شعر این دوره در نگاه کلی، شعر تعلیمی است و اندرز می‌دهد، ترهیب و ترغیب اخلاقی می‌کند» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۹).

نکوهش امساک

چون ترازو، قسمت مُمسک بود حسرت‌کشی هرکه سنجید از برای دیگران سنجیده است
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۸۹)

نکوهش تنگ‌نظری

نباید تنگ‌چشمان را رفیق خویشتن کردن رسید آخر نظر از دیده سوزن مسیحا را
(همان: ۵۱)

نکوهش زیاده‌خواهی

بلبل! به طول و عرض مساز آشیانه را مشت خسی برای تو، ای مشت پر، بس است
(همان: ۱۷۸)

نکوهش دروغ

من پاک‌باز صدق و وفایم، زهی دلم! تو بر سر دروغ و دغایی، خوشا دلت!
(همان: ۲۲۳)

۳-۳- مضامین عرفانی و صوفیانه

واقف لاهوری که از آبخور عرفان بهره جسته است و راه سلوک پیموده، احوال و مقامات سالک را به نیکی در شعرش بازتاب داده است. چراکه «سالک پس از خودشناسی متوجه خداشناسی می‌گردد و می‌فهمد که همه موجودات را آفریننده‌ای است که از همه اعمال و صفات، به حد کمال برخوردار می‌باشد و چون از حیث ظاهر و امکانات موجود در عالم مادی نمی‌تواند به او برسد، به سلوک باطن و سفر از راه دل و عالم روحانی اقدام می‌نماید. او با بریدن از خلق و توجه به حق، با مشکلات و فرازونشیب‌هایی روبه‌رو می‌گردد که به آن‌ها «مقامات» و «احوال» می‌گویند» (نیرومند محقق، ۱۳۶۴: ۱۹).

تجربید

واقف مقام تجربید را جوهر مردانگی می‌داند.

دلیل جوهر مردانگی بود تجربید برهنه گرد، چو شمشیر مرد میدان باش
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۴۸۲)

تمکین

تمکین، مرتبه کمال و مقام قرب سالک به حقیقت است.

تو گر داری ز تمکین لنگری بنشین که من رنم
(همان: ۵۴۷)

مرا خود سیل اشک از آستانش می‌برد واقف

همچنین در صفحات: ۱۷۳ - ۲۱۰

توکل

سالک اهل توکل، بی‌نیاز از بخشش‌های فلک است. اهل توکل به بخشش آسمان و بخت اهمیتی نمی‌دهند.

گوارا نیست احسان فلک اهل توکل را
(همان: ۵۷)

صدف آبی که خورد از ابر نیسان، عقده دل شد

حق یقین - علم یقین

علم‌الیقین نتیجه منطقی است و حق‌الیقین نتیجه فنا و بی‌خودی بنده در پروردگارش.

گر میسر نشود آن به تو، این هم بد نیست
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۶۷)

نیست گر حق یقین، علم یقین هم بد نیست

خاکساری

واقف لاهوری، قلندروار سوختگی‌ها و خاکساری‌های راه معشوق را اینگونه وصف می‌کند:

غریبی دردمندی خاکساری ناتوانی را
(همان: ۶)

مکن بیجا به کوی خود چو من بی‌خانمانی را

خاک بر فرق خاکساری ما
(همان: ۱۲)

بر سر خاک ما نمی‌آیی

همچنین در صفحات: ۱۷۶ - ۲۸۸

فرد

در سفر عشق، سالک باید فرد شود و از همه‌چیز و همه‌کس فارغ شود؛ حتی خودش را نیز فراموش کند.

هست بیگانه در این راه همه گر خویش است
(همان: ۱۴۷)

فرد شو چون سفر عشق گزیدی ای دل

فقر

فقر از منظر واقف یعنی دل‌شستن از دنیا و دل‌ن بستن به ظواهر آن

شکر فیض چشمه‌سار فقر، چون گویم
(همان: ۴۷)

خورده ام آبی که دل شد سرد از دنیا مرا

خوف و رجا

واقف در انتظارنشستن را دیگر صلاح نمی‌داند و خواستار رهایی از خوف و رجاست.

توان تا چند در خوف و رجا سوخت
(همان: ۲۱۱)

به او یک رو کنم فارغ نشینم

وحدت

مشرَب فکری و اعتقادی واقف حول محور وحدت می‌گردد.

چون حباب است یکی شیشه و پیمانہ ما
(همان: ۴۸)

نیست در مشرب وحدت، گذر موج دویی

۳-۴- مضامین اجتماعی

واقف لاهوری در شعرش نگاهی هم به اوضاع حاکم بر جامعه خویش دارد و آنچنان که شعرش از جامعه تأثیر می‌پذیرد سعی دارد با شعرش، در نظام اجتماعی زمان خود تأثیرگذار باشد. «شاعر یا نویسنده‌ای یافت نمی‌شود که نخواهد با افراد جامعه خود درباره آنچه حس می‌کند و درمی‌یابد سخن بگوید. معنایش این است که ادیب از سوی بازتاب دریافت‌ها و انگیزه‌های جامعه خویش است و از سوی دیگر اندیشه‌های خود را در میان جامعه می‌پراکند» (ضیف، ۱۳۷۶: ۱۱۳). واقف در ایراد مضامین اجتماعی، گاه لباس منتقد بر تن می‌کند و در تلاش است تا با انتقاد سازنده از زاهد، ناصح، زاهد ریاکار، محتسب و شیخ در جامعه خویش تغییر ایجاد کند و گاه لباس مرشد بر تن می‌کند و مضامینی چون: بدگویی نکردن، رعایت حق همسایه، میهمان‌نوازی، وطن‌دوستی، عاقبت‌اندیشی و... را متذکر می‌شود.

تجربه‌اندوزی

نمک صحبت هر قوم چشیدن دارد
ذوق پیدا کن و با گیر و مسلمان بنشین
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۲۶۰)

چشم‌پوشی از خطا

بعد از اینم مده آزار گذشت آنچه گذشت
بار دیگر مکن این کار گذشت آنچه گذشت
(همان: ۱۵۰)

رعایت حق همسایه

حق همسایه فراموش نمی‌باید کرد
ای جگر خون شو و در گریه بده یاری دل
(همان: ۵۱۴)

نکوهش سختی‌های زندگی و دنیا

افتاده است بر سر ما بار زندگی
خواهیم مرد در ته دیوار زندگی
(همان: ۲۲۳)

مذمت ریا، دورویی و تزویر

زهد حقیقی باعث زایایی فکر، اندیشه و معنویت بشر می‌شود و زهد ریایی حقیقت‌جویی و معرفت را از انسان سلب کرده و تظاهر و ریا را جایگزین آن می‌کند. «زاهد کسی است که زهدش به کردارش، و زاهدنما کسی است که زهدش به زبانش بسته باشد (سجادی، ۱۳۷۰: ۴۴).

کجا سجده زاهد است از سر صدق
چو خاتم پی نام در جبهه سایه است
فاسق برملا اگر چه بد است
بدتر از زاهد ریایی نیست
(همان: ۱۴۹)

ستایش سادگی و بی‌تکلف بودن

آینه وار ساده ز نقش تکلفیم
در خانه هر چه هست به مهمان کنیم عرض
(همان: ۴۹۰)

وطن دوستی

ز دست عزیزان وطن می‌گذارم
 وطن گر بهشت است، من می‌گذارم
 (همان: ۵۵۸)

طنز اجتماعی

با نگاهی اجمالی به اشعار شاعران سبک هندی درمی‌یابیم که تلاش غالب گویندگان این سبک در قالب طنز، بیشتر تلاشی روشن‌فکرانه و معتقدانه به‌منظور بیداری و تذکر است. واقف لاهوری با زبان طنز به انتقاد از جامعهٔ زمان خود می‌پردازد. از رواج بی‌هنری می‌گوید و کردار عالمان ظاهری، شیخ، ناصح و محتسب را به باد انتقاد می‌گیرد.

انتقاد از شیخ

ای شیخ! ارادت به تو آم نیست، چه سازم؟
 من معتقد پیر مغانم چه توان کرد
 (واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۳۴۳)

انتقاد از عالمان ظاهری

ز فیض بخت گردید از بحث و جدل فارغ
 بپرس از دیگران واقف! نزاع میر و مُلا را
 (همان: ۵۱)

انتقاد از محتسب

جور کم کن محتسب نازک دلم همچون حباب
 شیشه‌ام گر بشکنی پُر می‌شود پیمان‌هام
 (واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۷۶)

۳-۵- مضامین خیامی

اندیشهٔ خیام در تاروپود شعر واقف رسوخ کرده و در جای‌جای شعرش سخن می‌گوید از بی‌اعتباری دنیا، دعوت به خوش‌باشی، ناپایداری عمر، غم فردا نخوردن، غنیمت‌شمردن عمر و گلایه دارد از بی‌اعتباری و ستمگری روزگار. «به‌طور کلی سه مبحث فکری در شعر خیام دیده می‌شود: ۱. خاطرهٔ ایران باستان که هیچ اندیشهٔ ایرانی هرگز نتوانسته است خود را از نفوذ آن برکنار نگه دارد. ۲. بی‌اعتباری جهان و ناهمواری و کوتاهی عمر که برای جبرانش، اغتنام فرصت توصیه شده است. ۳. چون‌وچرا در کار آفرینش» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۱: ۲۶۲).

خوش‌باشی و غم فردا نخوردن

گنجی و کتابی و دماغی و فراغی
 جان می‌دهم از حسرت این چار و دگر هیچ
 (واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۲۶۸)

غنیمت‌شمردن عمر و هم‌نشینی

دیدار غنیمت است بنشین بنشین
 این یک دو نفس که ما و تو یک جاییم
 ای یار غنیمت است بنشین بنشین
 بسیار غنیمت است بنشین بنشین
 (همان: ۶۵۱)

گذرابودن عمر

ناپایداری و گذرابودن عمر، انسان را بر آن وامی‌دارد تا با غنیمت‌دانستن لحظه‌لحظه عمر به کمال واقعی برسد؛ چراکه عمر چون آب روان، سریع می‌گذرد و بازگشتی نخواهد داشت.

عمر است همچو آب روان در گذر بیا
استادگی در آمدن ای سروناز چیست
(همان: ۱۸۲)

در رفتن است ابلق عمرم سبک‌عنان
ای نبض! دم‌به‌دم زدن تازیانه چیست؟
(همان: ۲۱۲)

همچنین در صفحات: ۲۱۶-۲۲۳-۱۷۶-۳۳-۱۲۸-۱۷۷-۱۹۹-۲۱۳

بی‌اعتباری و بی‌وفایی دنیا

دنیا از منظر واقف بی‌اعتبار و بی‌وفاست. کسی در این دنیا جاودان و مانا نیست؛ چراکه کارهای دنیا و روزگار، سراسر مکر و نیرنگ است.

سر یوسف خویش گردم که چون عمر
عزیز است با وصف بی‌اعتباری
(همان: ۷۷۰)

همچنین در صفحات: ۳۴-۳۳-۱۷۰.

شکایت از ستمگری چرخ

واقف از روزگار، انتظار سامان و بهبود ندارد و در مساعدت روزگار برای خود امیدی نمی‌بیند.

بر شیشه ما سنگ چرا می‌زنی، ای چرخ
والله در او نیست به جز خون جگر هیچ
(همان: ۷۷۰)

چه داری از فلک امید سامان
سر خورشید اینجا بی‌کلاه است
(همان: ۱۶۷)

نکوهش دنیا

دنیای فریب‌کار و غدار، انسان را به اسباب دنیایی مشغول می‌کند. هوشیار آن کسی است که بداند گزند دنیا چون مار دوسر از ابتدا تا انتها است.

تو را به نُقل و می وصل می‌دهند صلائی
ز دامگاه غم آب و دانه بیرون آ
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۲۸)

اول و آخر دنیا سست گزیند
واقف! این مار، دوسر داشته است
(همان: ۱۳۵)

۳-۶- مضامین فلسفی و حکمی

فلسفه هندی جز در مقوله تناسخ ارواح، در دیگر مقولات هم‌ردیف اندیشه اسلامی است و در شعر اغلب شاعران سبک هندی سخن از جبر و اختیار، تقدیر و سرنوشت و... دیده می‌شود. «نگرش بیشتر این مکاتب به مرگ، نگرشی دوگانه است. به طوری که یا همه چیز را با مرگ تمام‌شده می‌یابد، یا به جهان پس از مرگ اعتقاد دارد. اما نظام فلسفی هند، یکی از معدودترین نظام‌هایی است که برای این پدیده، راه سوم را در نظر می‌گیرد. اعتقاد به زندگی‌های پی‌درپی این جهانی، همچون شرابی که از جامی به جام دیگر ریخته می‌شود، یکی از مهم‌ترین مباحث فلسفه هند است» (حسین‌آبادی، ۱۳۹۴: ۲۶).

تقدیر و سرنوشت

اکثر سخنوران به فراخور دریافت خود و نه براساس مسلک فکری خاص، به موضوع تقدیر و سرنوشت توجه داشته‌اند و واقف نیز از تأثیر قضا و قدر بر زندگی بشر سخن به میان می‌آورد. توجه واقف به تقدیر و سرنوشت، نشان از اعتقاد به آفریننده یکتاست که صاحب اختیار جهان است.

همیشه از غم دل بر جبین من چین است
بگو چه چاره کنم سرنوشت من این است
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۸۶)

سپردم کار خود واقف! به تقدیر
که حالا وقت تدبیری نمانده است
(همان: ۲۰۵)

جبر و اختیار

جبر و اختیار از مباحثی است که در میان آئینه تفکر اسلامی همواره پیروان و منکرانی داشته است و اعتقاد و التزام به هریک از آن‌ها، مشرب فکری گویندگان را مشخص کرده است. آن‌چنان‌که حضرت علی (ع) می‌فرماید: «راه تاریکی است؛ در آن گام ننهید. دریای ژرفی است؛ در آن وارد نشوید. برای دستیابی به آن، خود را به زحمت نیفکنید» (نهج‌البلاغه، حکمت: ۲۸۷). از اشعار واقف برمی‌آید که او به جبر اعتقاد راسخ دارد.

دامن از ما به جرم گریه مکش
نیست والله اختیاری ما
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۳)

زنده‌ام در دوری جانان بسی شرمنده‌ام
نیست مردن اختیاری، گریه می‌آید مرا
(همان: ۲۴)

همچنین در صفحات: ۱۷۱ - ۱۸۵ - ۴۸۸ - ۴۷۷

طالع، بخت و اقبال

تأثیرپذیری شاعران از افکار مردمان سرزمین هند در شعر این سبک نمود ویژه‌ای یافته است. یکی از این شاخصه‌ها، توجه به بخت، اقبال و طالع است که گویی ریشه در فال‌گیری، رمالی و پیش‌بینی در سرزمین هند دارد. هرچند نباید از تأثیر اختران بر سرنوشت‌ها غافل شد.

رقص شادی کنم از سوختن اختر خویش
به قفس ماندم و شایسته بسمل نشدم
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۴۸۵)

در شب وصل ز اندیشه هجرانم سوخت
بخت با آنکه به من ساخت بدین سانم سوخت
(همان: ۱۰۶)

گر بیاید یار بهر پرسش احوال ما
دولت ما طالع ما بخت ما اقبال ما
(همان: ۶۵)

همچنین در صفحات: ۴۵۹ - ۴۵۸ - ۲۱۷ - ۲۰۷ - ۲۰۱ - ۶۱

۷-۳- مضامین رندی، قلندری و ملامتی

واقف جدایی از علایق را برجسته‌ترین ویژگی رندان می‌داند. رند در شعر واقف شخصیتی مثبت دارد و او با تمام وجود از زاهدان ریاکار، شیخ و مُلّا و... متنفر و بیزار است.

چه کنم گر نروم از پی رندی واقف
معتقد نیست دلم شیخی و ملایی را
(همان: ۱۸)

وقت رندی خوش! که بیرون آمد از بند لباس
در گریبان چاک زد از دامن صحرا گذشت
(همان: ۲۴)

همچنین در صفحات: ۲۳-۱۹-۴-۲۴-۱۷۶-۴۰۹-۴۶۱-۷۱

باده پرستی

از منظر واقف، شراب رندانه صاف و پاکیزه‌کننده است. آرزوی واقف، آلودگی با شراب صاف پیر مغان است.

می‌فروشان! خرّقه می‌خواهم کنم رهن شراب
اگر قبول افتد، شوم مرهون احسان شما
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۳)

از شراب آلوده شد شاید که یابد شستشو
دامن پرهیزگاری گریه می‌آید مرا
(همان: ۲۴)

شراب صاف گر پیر مغان دارد دریغ از من
قناعت پیشه ام دردی‌کش میخانه خواهم شد
(همان: ۴۰۹)

همچنین در صفحات: ۱۰۴-۲۱۹-۴۶۱

۳-۸- مضامین عاشقانه

واقف لاهوری از بی‌توجهی‌های معشوق، غیرت عاشق، فنای در عشق، تقابل عقل و عشق و صفات معشوق، سخن به میان آورده که نشان از دل‌سوختگی و عشق‌ورزی اوست. «شاعر دوره صفویه شاعری است با تفکر دینی-عرفانی که در غزل‌های خود بیش از عشق‌ورزی به جهان محسوس و معشوق این‌جهانی، با دیدی دینی-عرفانی به امور و مسائل اطراف خود می‌نگرد. اندرزها و توصیه‌های اخلاقی در مضامین و تمثیل‌های شاعران این سبک جایگاه ویژه‌ای دارد» (غلامرضایی، ۱۳۸۱: ۲۴۷).

تقابل عقل و عشق

واقف در اشعارش عشق را بر عقل برتری می‌دهد. او عقل را رکاب بوس عشق می‌داند. «عقل، سالک را تا خودشناسی و خداشناسی یاری می‌کند؛ اما عشق، فرمانرواست و مقصد و مقصود او پیشگاه معشوق ازلی است (بیرجندی، ۱۴۰۱: ۵۶).

ای عشق ز دست عقل نامرد
مردانه توان گرفت ما را
آید به رکاب بوس ما عقل
تا عشق عنان گرفت ما را
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۳)

همچنین در صفحات: ۱۸۶-۱۴-۵۲-۱۵۹-۵۲-۳۵

غیرت عاشق

غیرت و حمیت واقف عاشق در اوج است؛ تا حدی که اندیشه و عزم خودکشی در سر می‌پروراند؛ زیرا واقف عاشق نمی‌پسندد که معشوق اندکی به دیگر عاشقان تعلق داشته باشد.

ز غیرت، سر خودکشی دارم امروز
ندانم ز خون که دستت حنایی است
(واقف لاهوری، ۱۹۶۲: ۱۸۸)

همچنین در صفحات: ۱۱۹-۲۸۰-۱۷۷-۲۸۰-۵۵۷-۱۸۲

فنای عاشق

رهایی از وابستگی‌ها و فداشدن عاشق، یگانه راه برای وصال معشوق است.

به عشق آن کس که شد دست و گریبان
لباس زندگانی را کفن کرد
(همان: ۳۲۲)

فنا گشتیم و عشق از روی تعظیم
ز خاک ما عبیر پیرهن کرد
(همان: ۳۲۳)

۴- نتیجه‌گیری

واقف لاهوری یکی از شاعران توانا و خوش‌قریحهٔ شبه‌قارهٔ هند است که تاکنون دربارهٔ او تحقیق شایسته‌ای انجام نگرفته است. وی از دوستان شعر، زبان و ادب پارسی بوده و به‌خوبی توانسته از شعرش برای انتقال اندیشه‌ها و عواطف خویش بهره‌گیری کند. اگر از چند شاعر سرآمد سبک هندی همچون: صائب، کلیم، بیدل و... بگذریم، شعر و غزل واقف لاهوری نیز در ردیف اشعار مطبوع و دلرباست که خوانندگان از شعر او لذت می‌برند. عرفان واقف مبتنی بر وحدت است. او مقامات و احوال سلوک را در قالب مضامین عرفانی بیان کرده است. واقف لاهوری با دوری‌گزیدن از دربار، خود را به اجتماع نزدیک‌تر می‌بیند؛ بنابراین در شعرش مضامین اخلاقی و اجتماعی جایگاه متمایزی دارد. او ستایشگر فضایل اخلاقی همچون آزادگی، تواضع، خوش‌خلقی، صبر و نکوهش‌کنندهٔ زشتی‌های اخلاقی همچون تنگ‌نظری، زیاده‌خواهی و هوس است. او منتقدی است که از کردار زاهد ریاکار، محتسب و شیخ انتقاد کرده و مرشدهی است که بدگویی نکردن، مهمان‌نوازی، رعایت حقوق همسایه، وطن‌دوستی و عاقبت‌اندیشی را توصیه می‌کند. آنگاه که سخن از بی‌اعتباری دنیا، خوش‌باشی و غنیمت‌شمردن عمر به میان می‌آورد، در عرصهٔ اندیشه‌های خیام گام می‌گذارد و با باده‌پرستی، ارادت به پیر مغان و رندی، وارد عرصهٔ قلندری می‌شود. درنهایت رگه‌هایی از حکمت و فلسفه با مضامینی چون قضاوقدر و جبر و اختیار در شعرش نمود پیدا کرده است.

منابع

- آزاد بلگرامی، غلامعلی. (۱۲۷۱). خزانه عامره، بمبئی: مطبع منشی رافع کان پور.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۸۱). ناردانه‌ها، چاپ دوم، تهران: نغمهٔ زندگی.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۰). دانشنامهٔ ادب فارسی در شبه‌قارهٔ هند- پاکستان- بنگلادش، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بیرجندی، شیوا؛ مؤذنی، علی‌محمد؛ تمیمی تواندشتی، غلامرضا. (۱۴۰۱). بررسی بازتاب عقل و عشق در رباب‌نامهٔ سلطان ولد، مطالعات شبه‌قاره، ۱۴(۴۳): ۴۱-۵۶.
- حاکم، عبدالحکیم. (۱۹۶۱م). تذکرهٔ مردم دیده، به اهتمام سید عبدالله. لاهور: پاکستان.
- حسین‌آبادی، زهرا. (۱۳۹۴). بررسی اسطوره‌های مرگ در بینش هندی، مطالعات شبه‌قاره، ۷(۲۳): ۱۴-۴۲.
- خان آرزو، سراج‌الدین. (۱۳۸۵). تذکرهٔ مجمع‌النفایس، تصحیح محمد سرفراز، پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- رزمجو، حسین. (۱۳۶۶). شعر کهن فارسی در ترازوی نقد اخلاق اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- سجادی، سید جعفر. (۱۳۷۰). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷). ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما، تهران: نشر نی.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۳). سبک‌شناسی شعر، تهران: نشر میترا.
- ضیف، شوقی. (۱۳۷۶). پژوهش‌های ادبی، ترجمهٔ عبدالله شریفی خجسته، تهران: علمی و فرهنگی.
- غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۱). سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو، تهران: نشر جامی.
- قاجار، محمود میرزا. (۱۳۴۶). سفینه‌المحمود، تصحیح و تحشیه خیام‌پور، تهران: انتشارات مؤسسهٔ تاریخ و فرهنگ ایران.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۹). کاروان هند، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- گوپاموی هندی، محمد قدرت‌الله. (۱۳۶۸). تذکرهٔ نتایج الافکار، بمبئی: ناشر اردشیر خاضع.

- موسوی، سید عبدالرضا. (۱۳۷۸). گزیده از غزلیات واقف لاهوری، تهران: امیرکبیر.
- میراحمدی، مریم. (۱۳۷۱). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفویه، تهران: امیرکبیر.
- نیرومند محقق، کریم. (۱۳۶۴). تاریخ پیدایش تصوف و عرفان و سیر تحول و تطور آن، زنجان: ستاره.
- واقف لاهوری، نورالعین. (۱۹۶۲م). دیوان واقف لاهوری، به اهتمام غلام ربانی عزیز، لاهور: پنجابی ادبی.

